

Endre kyrka

Karaktärisering 2019

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Endre socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	9
Nulägesbeskrivning	11
Kyrkobyggnaden.....	20
Kyrkans huvuddrag.....	20
Byggnadshistoria	24
Nulägesbeskrivning	29
Restaureringar	63
De senaste restaureringarna.....	63
Arkeologi	66
Kyrkogården	67
Värdering	67
Allmänt.....	67
Bruksvärden	69
Kyrkobyggnaden.....	70
Kyrkans inventarier	72
Kyrkogården	72
Händelselista Endre kyrka.....	74
Lagskydd.....	78
Källor och litteratur.....	80
Otryckta källor.....	80
Tryckta källor.....	80
Kartor	80

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

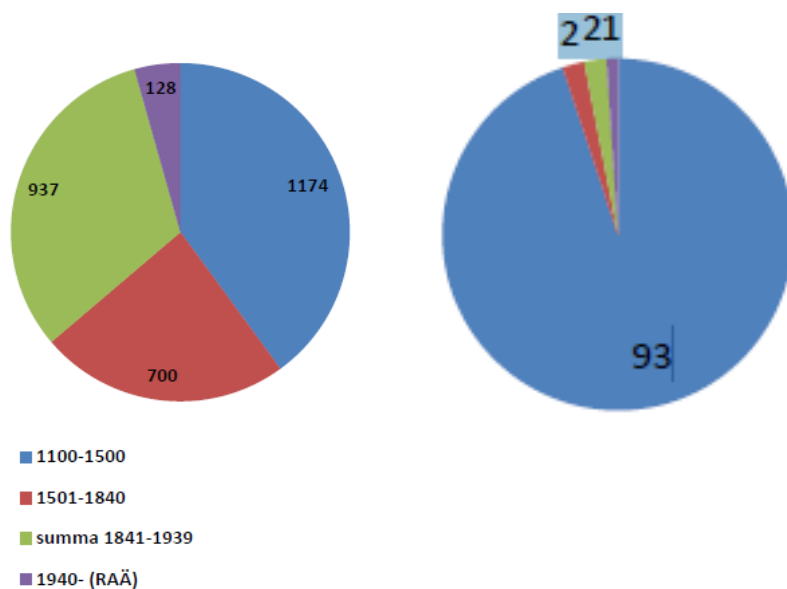
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Endre socken

Endre socken är en av de medelstora socknarna på Gotland med 356 invånare 2019. Kulturlandskapet är präglat av långvarig mänsklig aktivitet och bosättningar sedan stenåldern vilket påvisas av fynd från stenåldern och bronsåldern.

Endre kyrka ingår i Romaklosters pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 11 km från Visby.

Kyrkomiljön

Endre kyrka ligger på den västra delen av en väl markerad höjdsträckning i landskapet. I väster finns en vidsträckt utsikt över det öppna odlingslandskapet. I söder ligger prästgården med omgivande prästgårdspark och i öster skolgårdsparken. I norr ligger skolbyggnader och landsvägen mot Visby. En äldre väg kantad av en trädrad med askar leder fram till den norra stigluckan.

Endre kyrkomiljö fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

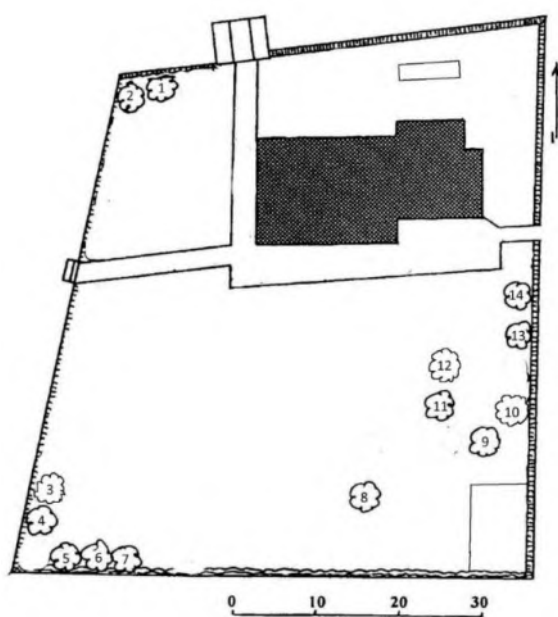
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

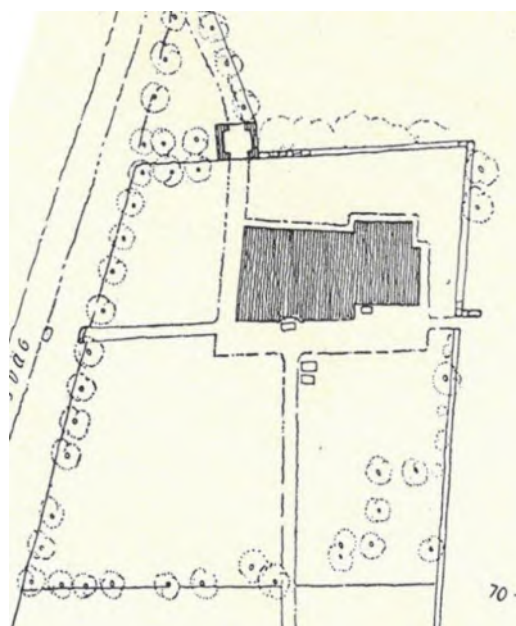
Endre Kyrkogård har en något oregelbunden utformning. Kyrkobyggnaden ligger i den nordöstra delen av kyrkogården. Större delen av kyrkogården, främst sydväst om kyrkan, är helt öppen och gräsytan är något ojämn till sin struktur. Längs murarna i nordväst, sydväst och i sydost växer spridda träd som återstår av en tidigare trädkrans, samt några solitära träd.

Endre kyrka fotograferad från väster med omgivande kyrkogård. Foto ES 2019.

Situationsplan från 2019.

Situationsplan från ca 1920. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Historik

En karta från 1752 visar Endre kyrka. Prästgården ligger söder om kyrkobyggnaden. Kyrkomiljön omges av åkermarker närmast och ängs- och hagmarker norr och väster om kyrkan. I öster där marken är mager finns skogsbevuxna marker.

Lagaskiftes karta från 1891 visar att Endre kyrkogård har en något oregelbunden rektangulär utformning. Troligtvis har den utvidgats vid ett par tillfällen. Efter 1891 har kyrkogården utvidgats något åt sydost. I samband med utvidgningen togs mursträckningen i söder bort och ersattes av en häck. En brunn vid kyrkans norra sida lades igen 1862 (Brunius 1865 s. 175).

Skattläggningskarta från 1752. Kartan visar att kyrkan omges av åkermarker i söder och öster, och betesmarker i norr.

Laga skiftes karta från 1891. På kartan syns mursträckningen i söder som försvann när kyrkogården utvidgades något åt sydost.

Endre kyrka fotograferad från nordost. Här syns den östra muren, till dels uppbyggd av större stenar. En trädred växer vid muren. Foto Anders Roland 1913. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Endre kyrkogård fotograferad från sydväst. De flesta av gravvårdarna är liggande och det finns även jordgravar. Foto Einar Erici 1919. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Stigluckan i norr fotograferad 1914. Foto Einar Erici. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Endre kyrka fotograferad från sydväst 1953. I den sydvästra delen finns de flesta av gravarna, varav flera är högresta. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården omges av en terrassmur i väster mot vägen, drygt en meter hög. I norr och öster finns kallmurade kalkstensmurar av delvis ålderdomlig karaktär med stora block i nedersta skiftet. Mursträckningen i öster slingrar sig fram. Muren har här skiftande bredd och höjd, omkring 100 cm bred och upp till 170 cm hög. Den östra sträckningen restaurerades 2002. I söder samt i det nordvästra hörnet begränsas kyrkogården av häckar av oxbär.

På den västra terrassmuren växer rikligt med taklök. P. A Sävje gör en intressant notering om taklök på kyrkogårdar: ”Ja, på söndagsmorgon skall jämväl en gård av dem med en tår läggas på den dödes grav, och på det lägsta torvtak låter fattigman den arma taklöken växa, vilket visar att han också älskar blomman”. (Ur Trädgårdsodlingen på Gotland)

Ingången från norr sker genom en medeltida stiglucka uppförd av kalksten invändigt försedd med två sittnischer. I vardera nisch finns små förvaringsnischer. Den täcks av ett tunnvalv av kalkstensflis och sadeltak belagt med två lager falar. I väster leder en stentrappa direkt in på kyrkogården, och i öster finns en dubbel grind i trä tillkommen 2002. Från de tre ingångarna till kyrkogården leder gångar i råskuren kalksten, anlagda omkring 1998 fram till kyrkobyggnaden, och längs med kyrkobyggnadens södra och västra fasader. I övrigt saknas gångar. Kyrkogården lyses upp av fem belysningsstolpar. Runt om på kyrkogården och strax utanför finns fyra fasadstrålkastare riktade mot byggnaden.

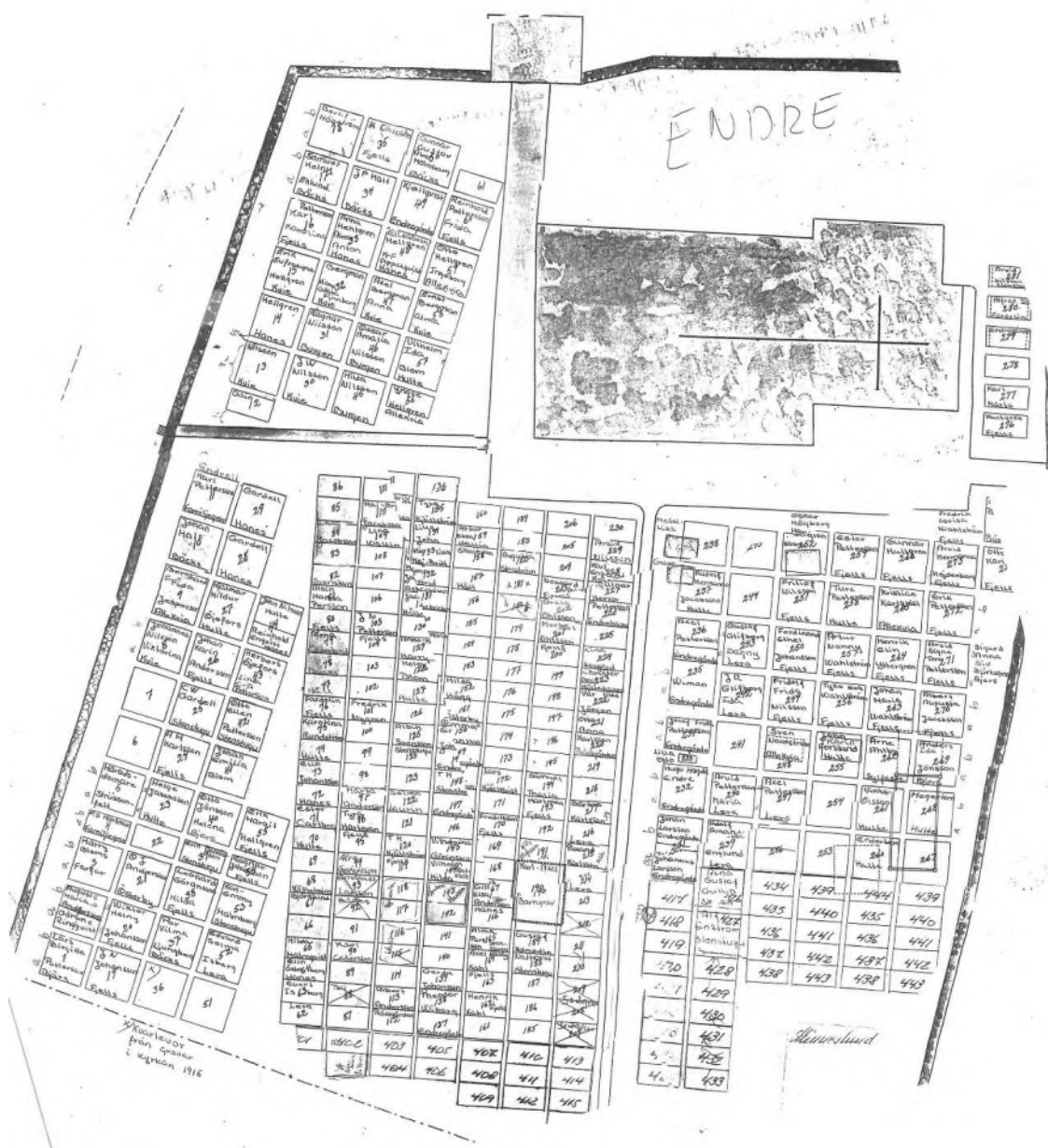

Endre kyrka fotograferad 2019. Per Malmros, Visby stift.

Situationsplanen från 2019 visar förekomsten av träd på kyrkogården. I nordväst växer ett par äldre askar (nr 1, 2), i sydväst växer askar och (nr 3-7) i sydost växer äldre ask (nr 13, 14) och skogslönn (nr 10). I sydost finns även fyra solitära träd av äldre skogslönn (nr 12) och lind (nr 8, 9, 11), (se situationsplan s. 8).

De flesta gravarna ligger i den sydvästra delen av kyrkogården. Ett fåtal gravar återfinns också nordväst om kyrkan, medan området närmast kyrkan i norr är fritt från gravar. På den norra sidan står nio äldre gravhällar uppställda under ett skyddstak. Här finns också ett stegskjul.

En askgravlund anlades 2000 i kyrkogårdens sydöstra hörn. Den omges av en häck med spirea.

Endre kyrkogård. Gravkartan visar befintliga gravar och möjliga gravplatser.

Endre kyrka med ingången till kyrkogården från västar via en trappa. Foto ES 2019.

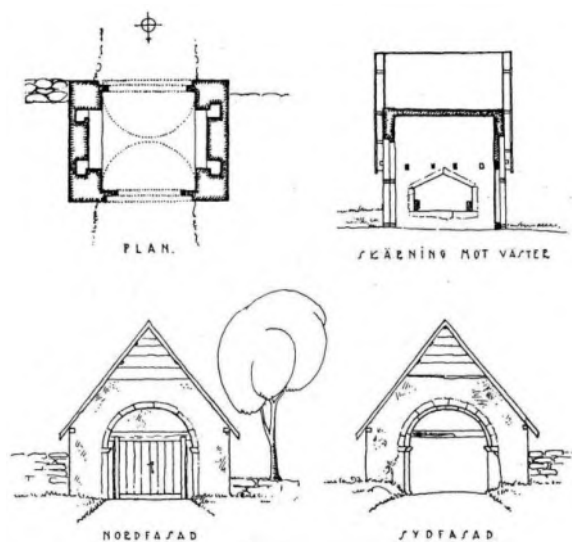
Ingången från öster via en dubbel grind i trä tillkommen 2002. Foto ES 2019.

Ingång genom stiglucka från norr. Foto ES 2019.

Den medeltida och senare delvis troligen ombyggda stigluckan fotograferad från söder. Foto ES 2019.

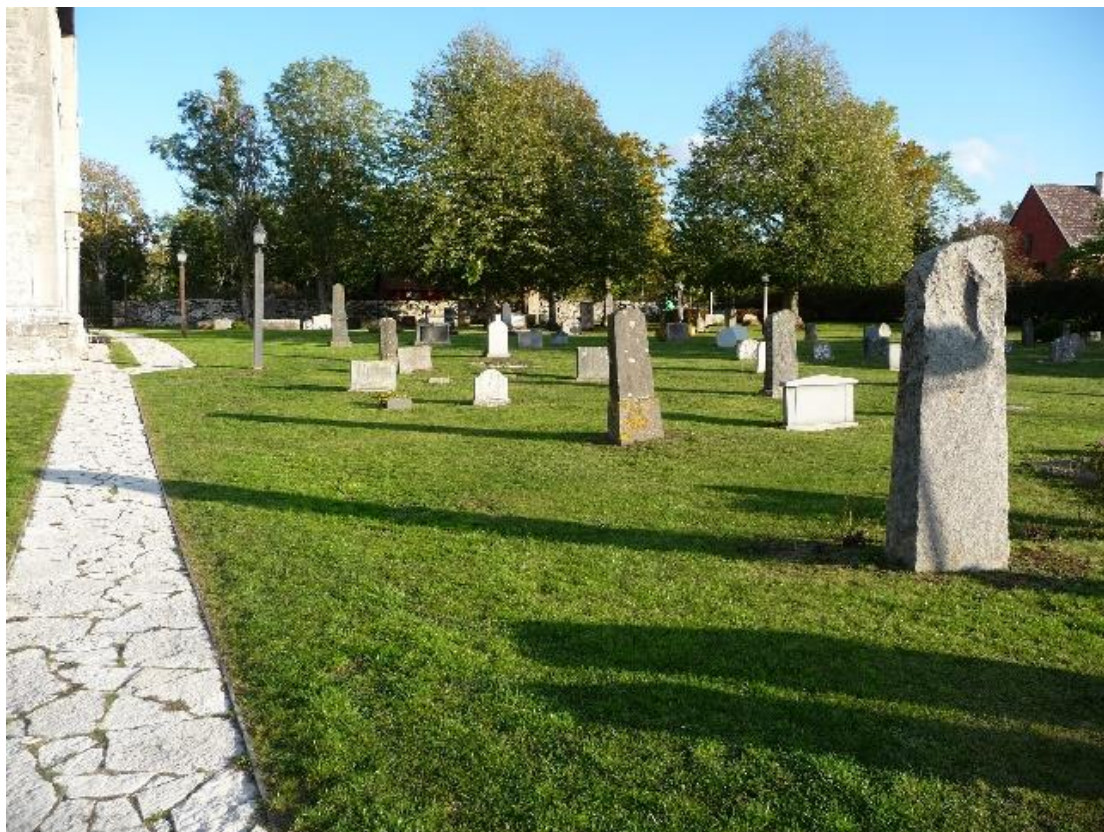
Till vänster. I stigluckan finns sittnisher med små förvaringsnisher på vardera sida. Här står också en byggnadsdetalj. Enligt inventarieinventeringen är stenens ursprungliga placering och funktion okänd. Sannolikt hål till den 1862 borttagna brunnen på kyrkans norra sida. Foto ES 2019. Till höger uppmätning av stigluckan ca 1920. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2019.

Den södra delen av kyrkogården. Foto ES 2019.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2019.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2019.

Minneslundan i kyrkogårdens sydöstra hörn. Foto 2019 ES.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2019.

Den norra delen av kyrkogården saknar gravar. Här finns ett antal medeltida gravstenar uppställda under skydd, samt ett stegskjul. Foto 2019 ES.

I det nordöstra hörnet ligger en liten samling gravstenar. Foto ES 2019.

Kulturhistoriska värdefulla gravar. Medeltida gravstenar vid södra långhusportalen. Foto ES 2019.

Kulturhistoriskt värdefull grav. En gravkulle som lär innehålla benrester från gravläggningar under kyrkans golv. På gravkartan står ”kvarvarande rester från gravar i kyrkan 1916”.

Kulturhistoriskt värdefull grav. Stor gräsgrav med låg stenram och bänk i kalksten. Gravvården vid muren är en hög stående kalksten med råhuggen yta från 1893. Foto ES 2019.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Endre kyrka har liksom många gotländska kyrkor en tydligt avläsbar medeltida prägel. Den brukar uppmärksammas för sina glasmålningar, som hör till de äldsta och konstnärligt mest värderade av de gotländska glasmålningarna, samt för dopfuntslocket som har formen av en centralkyrka med högt torn. Att koret har få inslag från tiden efter medeltiden gjorde att kyrkan valdes som lämplig miljö för en pedagogisk filminspelning 1989 om hur en medeltida mässa var utformad.

Den murade kyrkan består av ett långhus med smalare och lägre kor i öster, sakristia i norr och ett litet torn som rider över gaveln i väster. Tornets nedre del utgör återstoden av en äldre kyrka från 1100-talet som i etapper under 1200-talet ersattes av nuvarande byggnad. Kyrkorummet nås genom en vimpergrönt gotisk perspektivportal på långhusets södra sida. Koret öppnar sig med en spetsig triumfbåge mot långhuset vars valv bärs av en smäcker mittkolonn. En arkad av fyra spetsbågar mot kyrkorummets västra del bildar ringkammare i söder och dopkapell i norr. Rummets sidomurar har inslag av kalkmålningar från 1400-talet. Utöver medeltida inventarier, som altarskåp, triumfkrucifix, dopfunt, är inredningen från 1600- och 1700-talet. Sakristians östra del tillkom som värmekammare vid den genomgripande restaurering 1915–16 som i hög grad satt prägel på kyrkan.

Kyrkan från söder. Foto JL 2019.

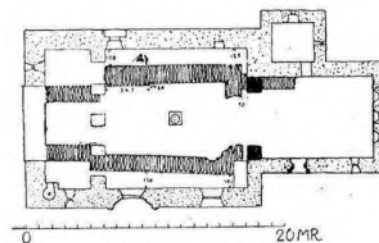
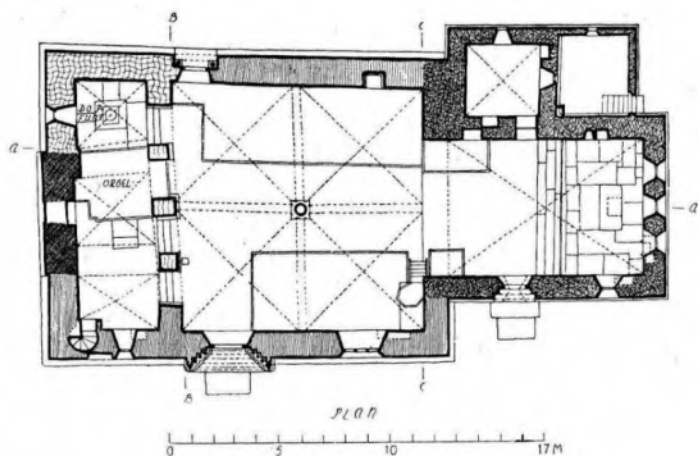
Exteriör från sydöst. Foto JL 2019.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2019.

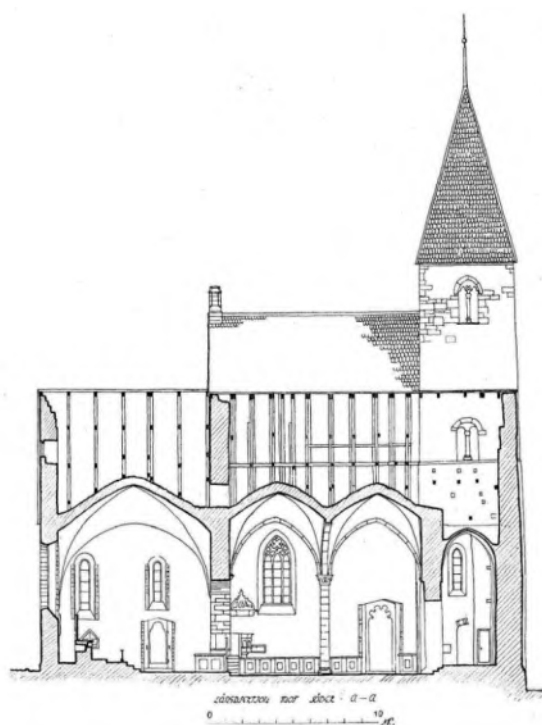
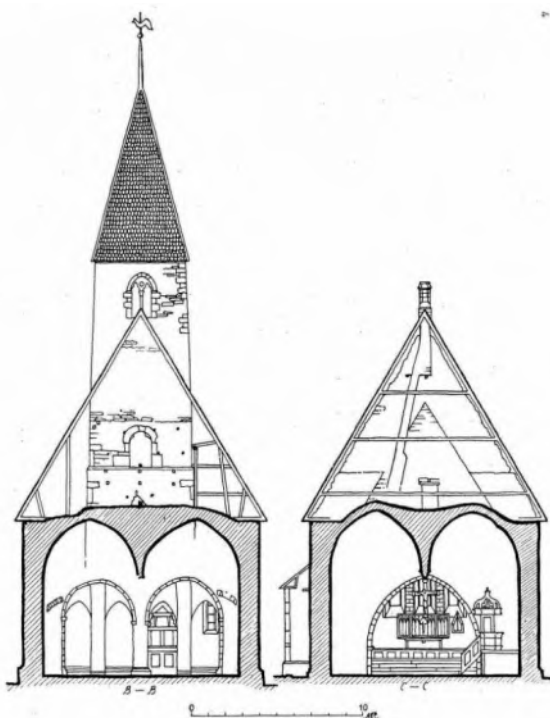

Västfasaden. Tornets tidigare höjd framgår tydligt av murverkets ytbehandling strax ovanför den ursprungliga ljudgluggen. Foto JL 2019.

Kyrkans plan omkr. 1920. Skrafferingen anger (om än inte helt korrekt) byggnadsperioderna. Äldsta är tornet, därefter koret och sakristian, utan långhusets östra mur och pannrummet i öster. Därefter byggdes långhuset och i en följande etapp kapellet i nordväst. Sist tillkom pelarna i väster, den i mitten något före de andra. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Den äldre stenkyrkans grundmurar, frilagda 1915–16. Även rester av en absid påträffades. Observera den smalare triumfbågen till nuvarande koret. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Sektion mot väster, öster och söder omkr. 1920. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Byggnadshistoria

Kyrkan har fått sin nuvarande form genom insatser i olika omgångar. De medeltida byggnadsrester som är kända tillkom från 1100-talet till sannolikt 1300- eller möjligen 1400-talet. Kyrkans äldsta del utgörs av tornets nedre delar, vilka avtecknar sig i västfasaden upp till den ursprungliga ljudglugg som ännu är bevarad i höjd med långhusets gavelröste och övrigt är bevarad inne på kyrkvinden. Tornet byggdes vid en något äldre murad kyrka med långhus, kor och absid, vars grundmurar påträffats under golvet 1915–16 och varav återanvänt stenmaterial är inmurat, främst i långhusets sydfasad på den nuvarande kyrkan. De visar att kyrkan hade kvaderstensfasader med inslag av figurativa reliefer och med rundbågsfris under takfoten. Den nuvarande nordportalen, som kan dateras till omkring 1200, inmurades troligen vid en förändring av kyrkan.

Vid 1200-talets mitt inleddes en etappvis ombyggnad av kyrkan. Enligt det på Gotland vanliga sättet att förnya en kyrka byggdes det nuvarande rakslutna koret med sakristia. Det omgärdade det gamla koret som revs, och fick samma bredd som det gamla långhuset. I nästa etapp, som dröjde till omkring 1300, tillkom långhuset, samtidigt som triumfbågen sannolikt fick sin nuvarande bredd. En bönekammare lades intill tornets södra sida. Som sista etapp skulle det gamla tornet förmodligen ersättas av ett nytt och större, enligt det gängse ombyggnadsschemat på Gotland. Tornet blev dock kvar. Det gjordes högre och västpartiet byggdes om, men murarna drabbades snart av allvarliga sättningar i konstruktionen och fick förstärkas på olika sätt.

Kyrkan försågs med kalkmålningar på 1400-talet. Under 1600- och 1700-talet tillkom predikstol, bänkinredning och en avskärmning i trä av ringkammaren i väster, sannolikt för sockenmagasin, så som varit vanligt på i kyrkor på Gotland (ett väggparti uppsatt mot dopkapellet). Under 1800-talets mitt (1861?) genomgick kyrkan en restaurering i nyklassicismens anda, varvid också byggnadskonstruktionen förstärktes. En ny restaurering 1915–16, som lyfte fram kyrkans konstföremål från olika tider och inredde dopkapellet i väster.

Västpartiet och murverkets sättningar

Västpartiet utgör kyrkans mera ovanligt formade del, både utvändigt genom det lilla tornet som liknar en murad takryttare och invändigt genom den ovanliga tvärställda hallen, idag förenad med kyrkorummet med fyra spetsbågiga arkader och avdelad av orgeln till ringkammare och dopkapell. Dess mellersta del utgörs av den äldsta kyrkans torn medan murarna i söder utgår från den bönekammare från långhusets tillkomsttid omkring 1300 vid tornets södra sida, vars murverk ännu kan skönjas utifrån, sannolikt med hagioskop in mot kyrkan likt motsvarande anordning i Bro.

Vid 1300-talets mitt inleddes genomgripande ombyggnader av västpartiet. Tornet kringgärdades genom att bönekammarens murar höjdes och rummet förenades med kyrkan samtidigt som ett motsvarande kapell tillades i nordvästra hörnet. Nu eller senare förenades tornets bottenvåning med sidokapellen. Sannolikt kort därefter ersattes dock de tre bågöppningarna i väster av två bågar, i anslutning till kyrkorummens form i t.ex. Tingstäde och Stenkyrka. Tornets tyngd, förmodligen också bristande grundförhållanden, gjorde att sättningar uppstod med följd att pelare murades mitt i arkadbågarna. Tillkomsttiden är oviss, men det skedde innan strävpelarna försåg med målningar vid 1400-talets mitt. Ytterligare förstärkningar skedde med hjälp av kraftiga bjälkar som dragstag över långhuset och stora murpelare vid långhuset, vilka revs och ersattes av järnstag vid mitten av 1800-talet.

Vid restaureringen 1915–16 insattes spetsbågar i öppningarna. De akantusmålade skärmväggar från 1700-talet som avskärmat utrymmet på sådant sätt som varit vanligt i gotländska kyrkor, som snarare var för stora än för små, tillvaratogs som vägg mellan orgeln och dopkapellet.

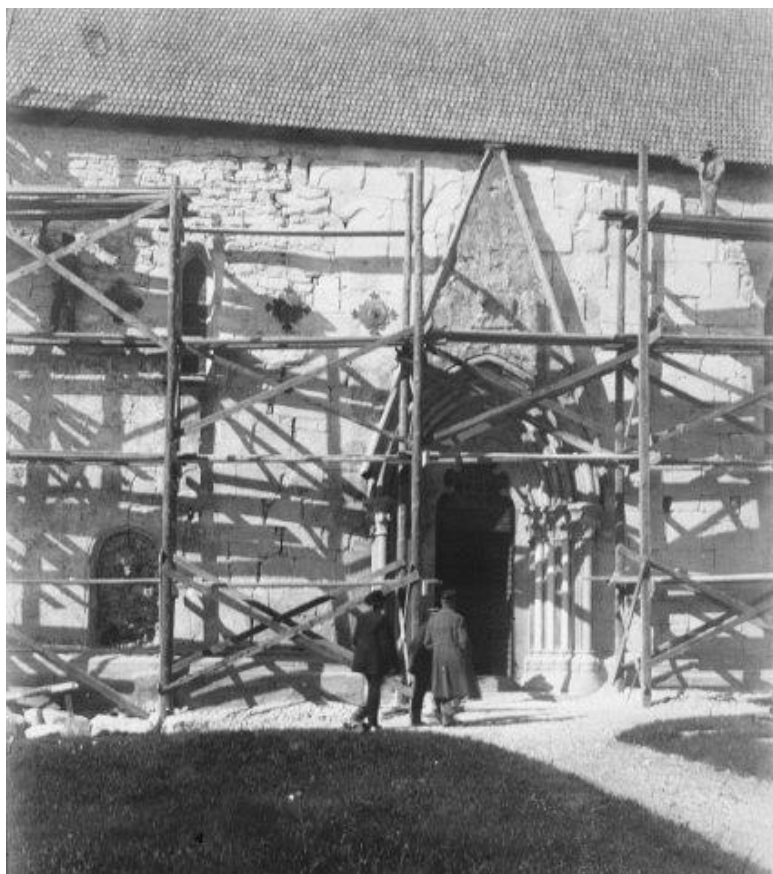
Kyrkan från sydväst med de på 1860-talet rivna strävpelarna mot långhusets södra mur. Endre pastorats sigill 1828 av Gustaf Adolf Unnerus, sannolikt efter egen förlageteckning. Stark förstoring. ATA, Sveriges Kyrkors arkiv, okat. Foto JL 2019.

Det äldsta kända fotografiet av kyrkan. Exteriör från sydöst. Fasaderna täcks av vit puts, sannolikt från restaureringen ca 1860. Foto lantmätare Anders Kollberg omkr. 1869. GM arkiv

Kyrkan från sydväst ca 1890. Ljudgluggarna saknar kolonnetter och tornet täcks av brädtak. Foto i GM arkiv.

Del av sydfasaden under restaurering.
Foto Carl Wilhelm Pettersson 1915,
RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kyrkan från sydöst efter restaureringen 1915–16.
Fasadmurverket är frilagt från puts. Foto Einar Erici
1919, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kyrkan från sydväst. 1988 avlägsnades skorstenen
från början av 1900-talet, korets tegeltak byttes mot
spån. Foto JL 2019.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans murar och valv är uppförda i huggen eller tuktad kalksten. Mot söder, öster och väster är murverket frilagt medan puts täcker fasaderna åt norr. Samtliga yttertak täcks av spån. Tornets äldre murar med bevarade ljudgluggar, är klädda i fint huggen kvadersten. Samma gäller större delen av långhuset södra fasad, där huggna kvaderstensblock från den gamla kyrkan är inmurade. Några uppvisar delar av rundbågsfriser samt skulpterade djurfigurer, vilka sannolikt prytt den gamla kyrkans långhus. Kvar från gamla kyrkan finns också en portalomfattning i sydfasadens västra del och den nuvarande nordportalen med skulpterade kapitäl. Korets romanskt rundbågiga fönsteröppningar och portal, murade med växlande röd och grå kalksten visar på ett byggnadskronologiskt tidigare skede jämfört med de gotiska öppningarna i långhuset och tornets övre del. Den rikt profilerade portalen och det stora masverksfönstret är från långhusets byggnadstid. Förändringar i murverket på var sida om tornet visar på en ombyggnad av detta parti. Buktningar i fasaderna kring samma del och de många ankarslutarna av järn vittnar om sättningar i murverket.

Korets östfönster. Foto JL 2019.

Murverk och socklar i långhuset och kor. Korets sockel går in bakom långhusets och visar att koret är äldre. Foto JL 2019.

Korets sydfasad. Foto JL 2019.

Korportalen. Foto JL 2019.

Västra delen av långhusets sydfasad. Murverket visar den tidigare bönecellens höjd. Foto JL 2019.

Långhusets sydportal. Omkr. 1300. Reliefen i vimpergen kommer från 1100-talskyrkan. Foto JL 2019

Långhusets nordfasad, sedd från väster. Sockeln visar sättningen i nordvästra hörnet. Foto JL 2019.

Sakristian från nordöst. Den borte delen från 1200-talets mitt tillbyggdes 1915–16 åt öster. Foto JL 2019.

Tornkrönet samt från äldre kyrkan inmurade reliefer och en ankarslut, sannolikt från omkring 1860. Foto Pär Malmros, Visby stift, 2019.

Långhusets nordportal, ca 1200. Ursprungligen sydportal i gamla långhuset. T.h. kapital. Foto JL 2019.

Tornets igenmurade västportal, 1100-talets slut. Nischen synlig från insidan. Foto JL 2019

Igenmurad portal i långhusets sydfasad, 1100-talet. Från gamla kyrkan, återanvänd som ingång till tidigare bönekammaren. Foto JL 2019.

Interiör

Kyrkorummets väggar och valv är putsade med inslag av huggen kalksten i kolonnen med dess skulpterade bas och kapital samt i bågar och i korfönstrens omfattningar. Trägolvet dominerar men dopkapellet och korets upphöjda del vid altaret har stengolv. Ljussättningen präglas av korfönstrens glasmålningar och långhusets ensamma men stora sydfönster. Ett ensamt fönster mot väster kastar in ljus via dopkapellet i långhusets sydvästra hörn. Det inhuggna rökröret från en tidigare kamin har lämnat spår i murverket över norra sidoaltaret.

Den medeltida sakristian med ursprungligt kryssvalv utökades åt öster 1915–16 med värmekammare och bod mot öster under samma tak.

En spiraltrappa i långhusets sydvästra leder till vinden och tornets övervåningar. En ursprunglig mindre öppning i triumfbågsmuren förenar kor- och långhusvindarna. Takstolen är av trä med material från flera olika perioder. I långhusets komplicerade takstol ingår återanvänt virke och delar som möjligen kan vara medeltida. Stora delar av korets takstol är utbytt vid den senaste restaureringen.

Det på långhusvinden inskjutande murade tornet har fem våningar ovanför valvet, åtskilda av träbjälklag och förbundna med trätrappor. Tornets ljudgluggar till den tidigare klockvåningen är synliga från vinden. Två av dem, mot norr och söder, har ursprungliga kolonnetter i sten. Ut mot vinden är tornets murverk frilagt medan tornets insida är putsad. Den översta våningen utgör klockvåning med klockupphängning fäst i tornets bjälkar. Tornhuven har en inre, sannolikt medeltida stödkonstruktion med vertikala stolpar förbundna med kryss samt mittmast, till stor del förnyad vid senaste restaureringen, men med äldre trä.

Interiör mot öster. JL 2019.

Interiör mot öster. Foto JL 2019.

Koret mot öster. JL 2019.

Långhusetets interiör mot väster. Foto JL 2019.

Interiör mot väster. Foto JL 2019.

Interiör av långhuset mot nordväst och av kyrkorummet mot öster genom västpartiets arkadöppningar. Foto JL 2019.

Altaranordning och glasmålningar. Ljusare rutor är kompletteringar ca 1900, mörkare medeltida. Foto JL 2019.

Långhusets valv. Foto JL 2019.

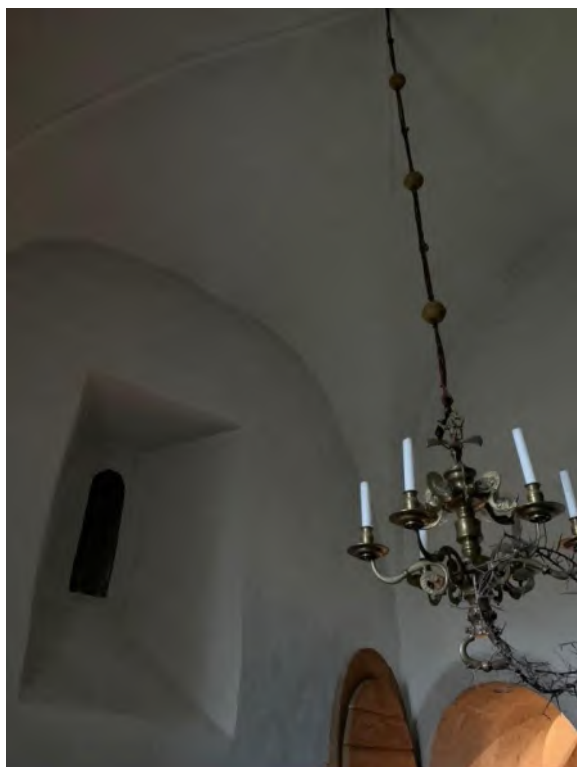
Långhusets mittkolonn och pelare i långhusets sydvästra hörn. Foto JL 2019.

Västpartiets södra valv, sett mot öster och mot söder. Foto JL 2019.

Västpartiet med tornets valv och genombrutna bågöppningar i söder och norr. JL 2019.

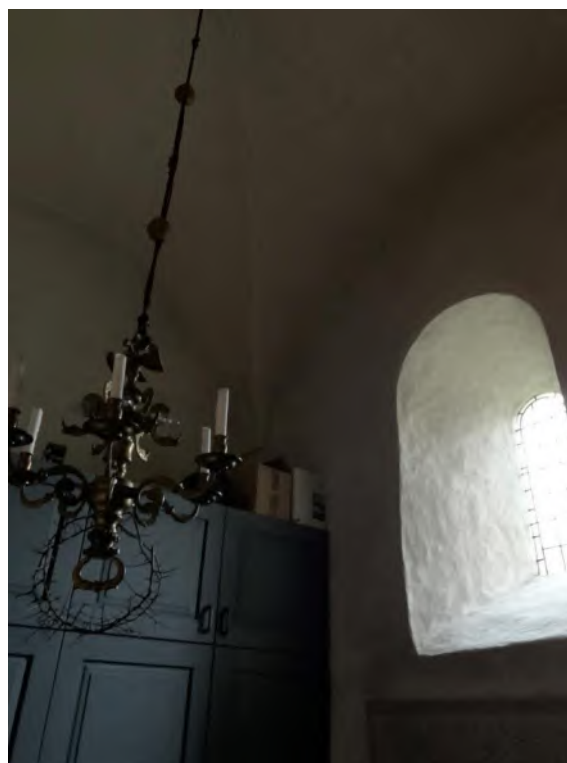
Sakristian, interiör mot öster med valv och det förbyggda ursprungliga fönstret. Foto JL 2019.

Sakristian. Ingången från koret. Foto JL 2019.

Murnisch i sakristian, en av många nischer i kyrkan, med runristning ovanför. Foto JL 2019.

Sakristian, interiör uppåt och mot väster. Foto JL 2019.

Spiraltrappa till vinden. Långhusets sydvästra hörn. Foto JL 2019.

Långhusvinden mot öster. T v tornets södra mur. Foto JL 2019.

Långhusets takstol sedd mot väster. Foto JL 2019.

Korets takstol sedd mot väster. Foto JL 2019.

Tornets andra övervåning sedd mot öster och söder. Ingång genom den tidigare östra ljudgluggen. Ljudgluggarna mot söder och norr har kolonnetter i behåll. Murverket putsat på inåt tornet, oputsat utåt vinden. Foto JL 2019

Tornets första övervåning nedåt mot söder, endast näbar ovanifrån. Foto JL 2019.

Tornets tredje övervåning mot söder. Foto JL 2019.

Tornets fjärde övervåning mot sydväst.
Foto JL 2019.

Klockrummet i tornets femte övervåning. Östra ljudgluggen med kolonnett och masverk från 1915–16. JL 2019.

Tornhuvets bärkonstruktion. Kryss mellan stolpar något indragna från hörnen, t h mittstolpen. Foto JL 2019.

Tornhuvens bärkonstruktion. Knutpunkt mellan kryss och hörnstolpe. Krysset har hak och hål efter tidigare dymling. Foto JL 2019.

Tornhuvens bärkonstruktion. Knutpunkt med huggen märkning av delarna. Foto JL 2019.

Arkitekturbunden dekor

Huggstensreliefer ingår i sydfasadens återanvända stenar från den äldsta kyrkan, samt i nordportalens kapitäl och södra långhusportalens kapitälband. Den konstnärliga utsmyckningen i kyrkorummet utgörs, förutom av inredningen, av glasmålningarna, daterade till 1230-talet och tillskrivna den tidiga s.k. Dalhemsskolan, kompletterade med nya rutor i något avvikande färgskala omkring 1900, utförda av Carl Wilhelm Pettersson, samt av kalkmålningar från 1400-talets mitt av den s.k. Passionsmästaren. Medeltida putsristningar med runinskrift har påträffats i koret, på en pelare i väster och i sakristian.

Glasmålning från 1200-talets andra fjärdedel, övre delen av mellersta östfönstret. Foto JL 2019.

Glasmålning från 1200-talets andra fjärdedel, nedre delen av södra östfönstret. Foto JL 2019.

Kalkmålningar i koret. Foto JL 2019.

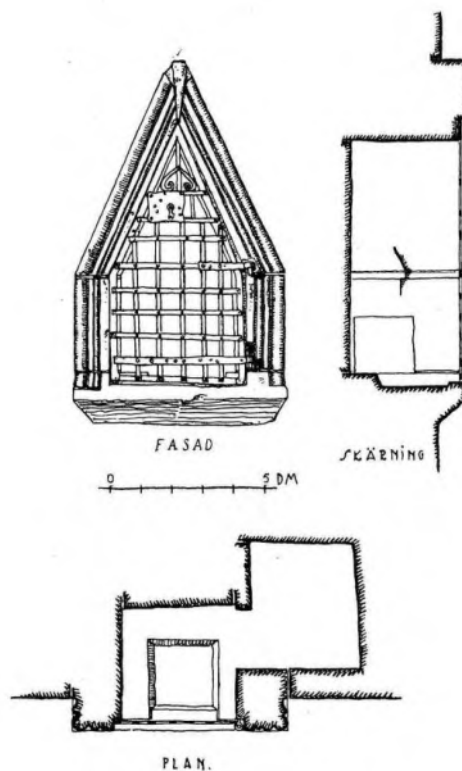
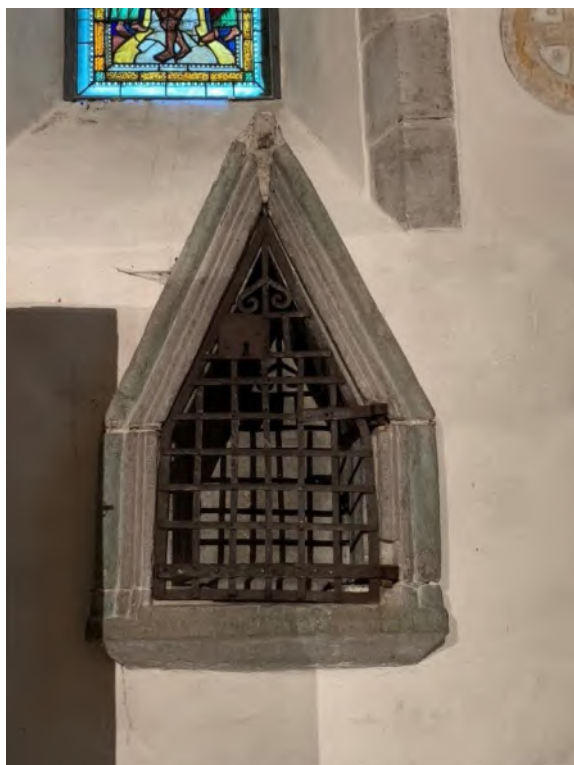

Kalkmålningar på långhusets norra mur. Foto JL 2019.

Fast inredning och inventarier

Av de tre murade altarna är högaltaret och södra sidoaltaret från byggnadstiden medan det norra sidoaltaret är en rekonstruktion från 1995 av ett vid okänd tidpunkt rivet sidoaltare. I östra kormurens södra del är infogad ett sakramentsskåp i form av en nisch med huggen omfattning och järngaller. Bland kyrkans ovanligt många och utspridda murnischer utmärker sig en låg men avlång i södra långhusmuren nära predikstolen. Altarskåpet från 1300-talets mitt är ett av landets första med stängbara dörrar. Predikstolen anskaffades troligen 1668. Bänkinredningen är äldre än 1744, då dess målade dekor är daterad. Målningen utfördes av Erik Lodström, vars säregna dekor med blå marmorering även pryder altarskranket. Hans franskinfluerade så kallade berainstil med mönster av band och rankor förekommer av hans hand vid 1700-talets mitt i några kyrkor, men är annars ovanlig på Gotland. En bänk innanför nordportalen flyttades 1915-16 dit från koret, där den utgjorde Magdalena Rudenschölds bänkrum.

Kyrkan har ytterligare ett par viktiga bevarade föremål från medeltiden. Triumfkrucifixet från 1100-talet kopplas ihop med de snarlika krucifixen i Alskog, Hemse och Väte samt Viklaumadonnan. Dopfunten från 1100-talet har slitna reliefbilder men är känd för sitt enastående lock, format som en kyrka under 1200-talet och som tagits till förebild för flera dopfuntslock i svenska kyrkor under 1900-talet. Bredvid funten finns rester av ryggstöd på medeltida bänkar, vilka bevarats som gallerverk kring den Rudenschöldska bänken. Från senare tid märks nummertavlor av Johan Hernell 1741 och Johan Hernell 1889. Orgeln från 1915-16 med samtida fasad byggdes om 1976. En ambo och en flyttbar dopfunt tillverkades på 1970- och 1980-talet. Ljusbäraren från 1998, formgiven av Inger Enström och tillverkad av Gösta Glansholm har noterna till Sv.ps. nr 61. Flera äldre föremål på Gotlands Museum indikerar att kyrkan har varit jämförelsevis rikt utrustad. Klockan från 1804 göts av Gerhard Horner.

Sakramentskåp. Foto JL 2019. Till höger uppmätning ca 1920. Efter SvK Gotland I:4 (1931).

Nischer i korets södra mur, med piscina, och norra mur, det vänstra sannolikt krönet på en fönsteromfattning från den äldsta kyrkans kor. Foto JL 2019.

Altarskåpet från 1300-talets mitt på det medeltida murade högaltaret. Altarskrankets målningar utförda av Erik Lodström 1744. Foto JL 2019.

Altarskåpet före konserveringen 1916, med synliga skador och saknade delar. På altaret ljusstakar, bokkudde sannolikt från 1718, heltäckande altarkläde och smalt antependium från sent 1800-tal, samt vid altarringen en skriftepall. Foto Olof Sörling omkr. 1890. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Altarskåp från 1300-talets mitt, konserverat 1916, ett av landets äldsta med dörrar, på murat altare med synlig relikgömma, trol. från korets byggnadstid vid 1200-talets mitt. Foto JL 2019.

Detaljer av altarskåpets mittparti och södra flygeldörr. Foto JL 2019.

Altarets baksida med nisch samt året 1861, sannolikt syftande på kyrkans då genomförda restaurering samt inskrift av Carl Wilhelm Pettersson från konserveringen 1916. Foto JL 2019.

Bänkinredning på norra respektive södra sidan, troligen från 1700-talet, målad av Erik Lodström 1744. Till skillnad från i många andra gotländska kyrkor har synes dekoren aldrig ha målats över. Bänkraderna på södra sidan, manssidan, är försedda med knaggar, hattkrokar. På norra sidan är bänkraderna och dörrarna bredare. Foto JL 2019.

Bänkrad på norra sidan med målning, daterad 1744. Foto JL 2019.

Magdalena Rudenschölds bänk, nedflyttad från koret 1915-16. Till bänken har tidigare hört de medeltida bänkdellarna som galler. I bakgrunden nordportalens innersmyg. Foto JL 2019.

Predikstol, anskaffad 1668. Kronan på ljudtaket möjligen inte ursprunglig. Utseende före restaureringen 1915-16. Foto Anders Roland 1913. RAA, Kulturmiljöbild.

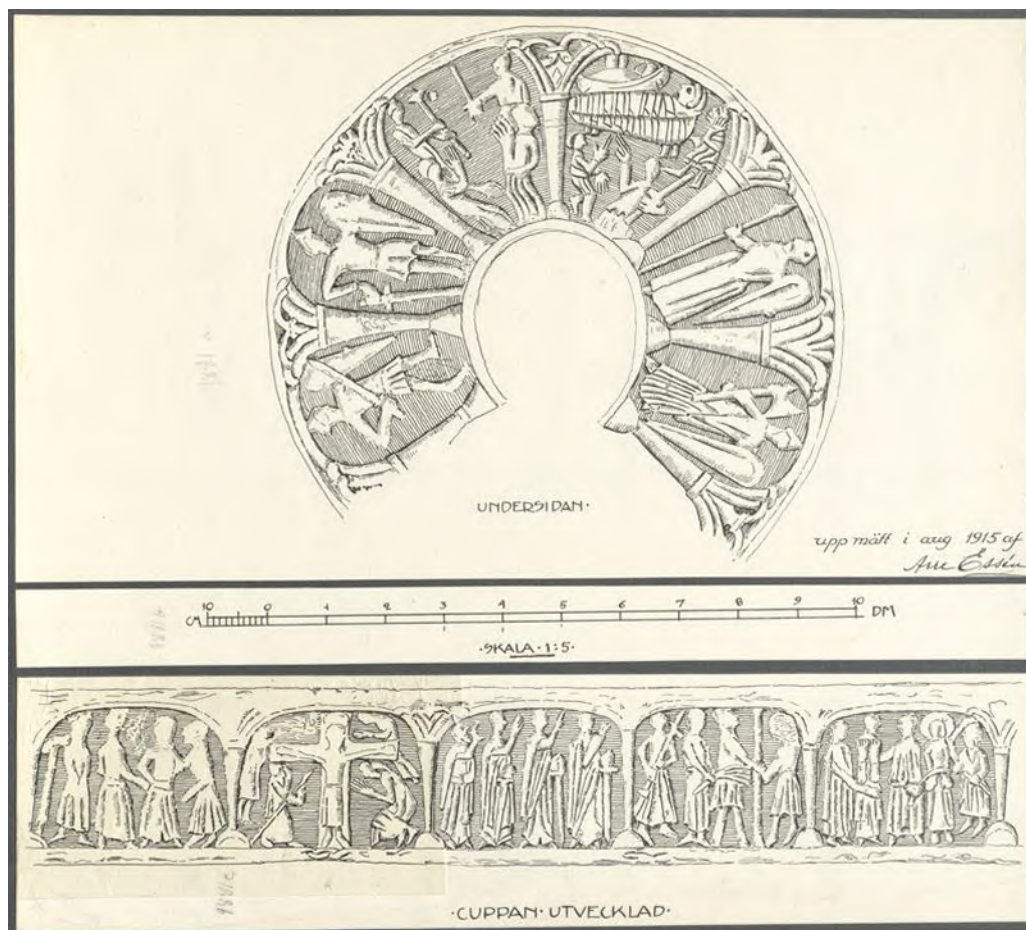
Dopfont från 1100-talet med lock från 1200-talet. Placerad i det dopkapell som iordningställdes 1915-16. Till höger bevarad del av ryggstöd från medeltida sittbänk. Foto JL 2019.

Detalj av dopfuntslocket. Väggen i bakgrunden utgjorde tidigare skärm i bågöppningarna mot väster, nu del av orgelhuset. Foto JL 2019.

Detalj av dopfuntscuppens fragmentariskt bevarade bilder. Foto JL 2019.

Dopfundens cuppa, relieferna. Uppmätning av Arre Essén 1915 för Johnny Roosval, Die Steinmeister Gottlands (1918).

Triumfkrucefifix från sent 1100-tal. Foto JL 2019.

Figure 1

Detalj av medeltida bänkskärm i dopkapellet. Foto JL 2019.

Orgelhus från 1915-16 med renässansinspirerade motiv, ritat av Nils Petterson. Foto JL 2019.

Ljusglob från 1998 av Inger Enström och Gösta Glansholm. Foto JL 2019.

Klocka, gjuten 1804 av Gerhard Horner. Foto JL 2019.

Restaureringar

Vid 1800-talets mitt, troligen 1861, det årtal som är målat på altarets baksida, skedde en genomgripande restaurering. Järnankare sattes in och strävpelarna revs. Ett foto från 1869 visar kyrkan nyputsad. Förmodligen målades då bågar och kolonner mörka i kontrast till väggarna, vars målningar senast nu kalkades över. Omkring år 1900 insattes kamin med skorsten och kompletterades glasmålningarna med nya. Vid restaureringen 1915-16 avlägsnades putsen utvändigt och ljudgluggarnas masverk rekonstruerades. Invändigt togs kalkmålningarna fram, som ett led i att ta fram rummets konst från olika tider – ett tidigt exempel på den inriktning som sedan dominerade under 1900-talet. Avbalkningen i väster togs bort och arkadöppningarna kompletterades med mindre spetsbågar. Med hjälp av orgelhus avskildes den norra delen till dopkapell för mindre sällskap kring den medeltida dopfunten. Uppvärmning infördes med anläggning placerad i en ny tillbyggnad till sakristian. År 1957 företog Erik Olsson Sanda konservering och rengöring av kyrkorummet och dess inredning.

De senaste restaureringarna

Vid en yttre restaurering under 1980-talet försågs alla taken med nytt spån, även på koret som tidigare hade tegeltak, samt revs skorstenen från 1915-16. Vissa förändringar av inredningen skedde under 1980- och 90-talen. Dels ordnades en ny plats för dopfunten och en ljusglob tillkom. En del bänkar i kyrkans östra del återinsattes inte efter att ha avlägsnats för filminspelning av en mäsas i medeltida form 1989. Ett då tillfälligt rekonstruerat sidoaltare permanentades vid en inre restaurering 1995.

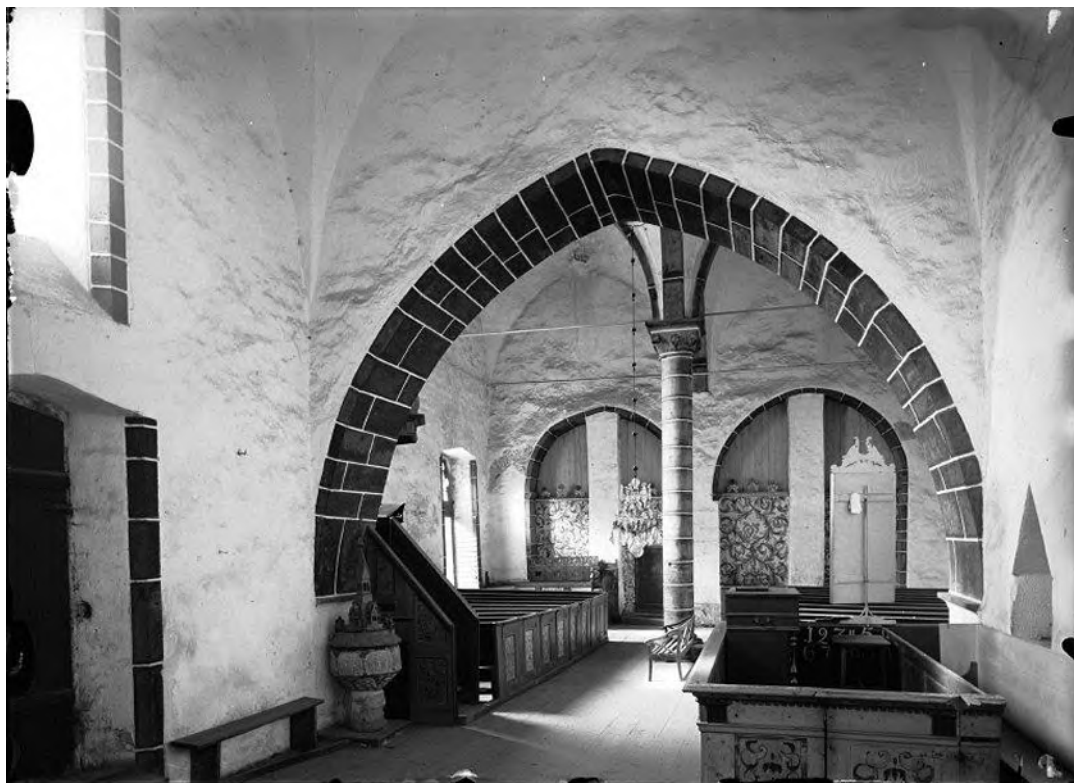
Interiör mot öster och väster före restaureringen 1915–16. Endast de medeltida glasmålningarna finns i östfönstren. Foto Olof Sörling omkr. 1890. RAÄ, Kulturmiljöbild.

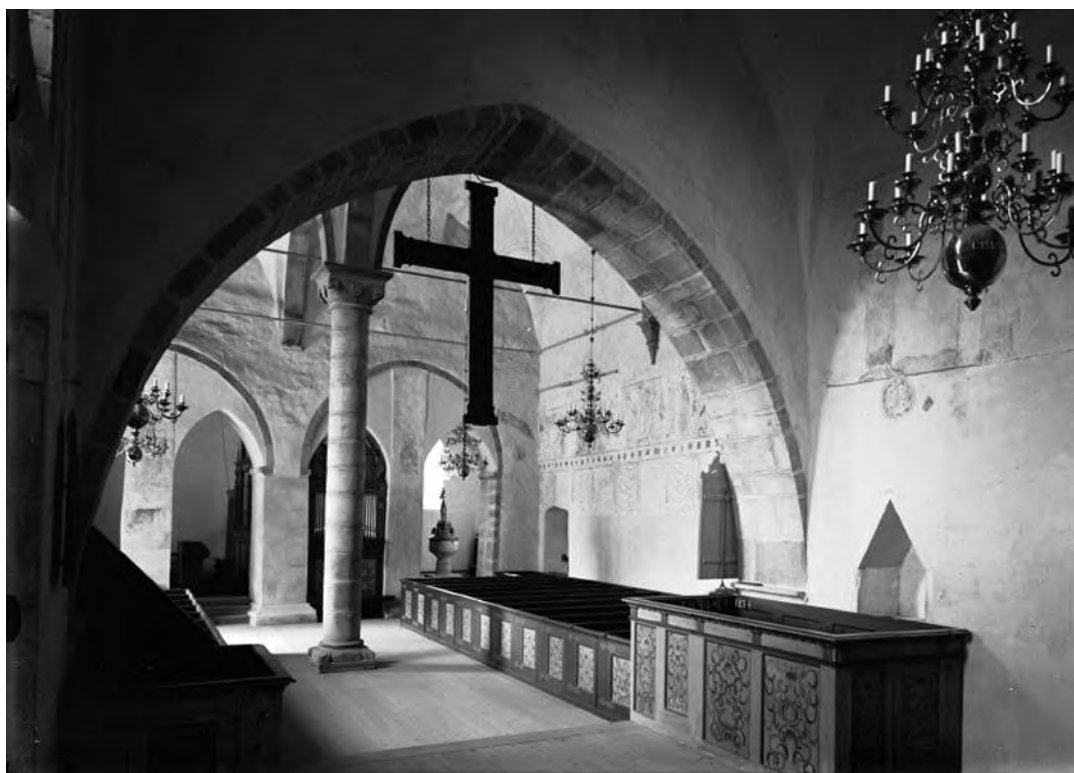
Interiör mot öster före restaureringen 1915-16. Nya glasmålningar har tillkommit i östfönstren och värmekamin i långhuset. De, kanske omkr. 1860, mörkt målade stenarna kontrasterar mot den vita putsen. Dragstaget av trä är senare ersatt av ett järnstag. Foto Anders Roland 1913. RAÄ,

Interiör mot öster efter restaureringen 1915-16. Foto Alexander Hegethorn 1928. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster före restaureringen 1915–16. Öppningarna över 1700-talets skärmväggar i väster nyligen tillslutna med panel. Dopfunten på sin dåvarande plats i koret, bakom predikstolstrappan. Foto Anders Roland 1913. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster efter restaureringen 1915–16. Foto Johnny Roosval 1917. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornyfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Kyrkogården

1985 maskingrävdes tre schakt med en total längd av cirka 38m, en bredd av 0,40m och ett djup av 0,80m kring kyrkan då dränering gjordes. Schakt 1 grävdes från kyrkobyggnadens nordvästra hörn i nordlig riktning mot den norra stigluckan. Schakt 2 från korets nordöstra hörn i nordlig riktning. Strax norr om sakristians nordöstra hörn anslöt ett schakt från sakristian. Slutligen Schakt 3 som grävdes från kyrkobyggnadens sydöstra hörn rakt söderut cirka 12m. inget av antikvariskt intresse påträffades¹.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och

¹ Åkeson, P. 2010

byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i

slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsöken. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor.

Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis *Änglar & Drakar*.

Liturgiskt och socialt bruk avspeglat i kyrkorummet

Kyrkorummet har på medeltida vis högaltare och två sidoaltaren, vilket avspeglar delar av rummets medeltida gudstjänstbruk. Motsvarande gäller rummets många väggnischer. Den gallerförsedda sakramentsnischen för den invigda hostian och den långsmala nischen vid södra altaret, vilken enligt en teori varit formad för att liturgiskt gestalta Kristi gravläggning, kompletteras av väggnischer även i ringkammaren och sakristian.

Putsristningarnas inskrifter utgör tydliga spår av tidigare generationer. Från senare århundraden kan lyftas fram bänkraderna som på norra sidan – den tidigare kvinnosidan – har större avstånd än på den södra – manssidan – där bänkarna har hatthängare.

Den framträdande predikstolen visar den ökade roll som predikan tillmättes efter reformationstiden och att prästen där läste upp påbjuden information. Årtalet 1861 på altarets baksida och ankarlutarna av järn är spår av kyrkans omfattande istandsättning under de år vice pastorn Thomas Fredrik Budins förnyade kyrkolivet i socknen.

Orgeln och dopkapellet visar på kyrkliga tendenser i början av 1900-talet. Kyrkomusiken blev då ett viktigt inslag i tiden. Ett särskilt dopkapell lyfte fram barndopet i kyrkans hägn, samtidigt som placeringen arkitektoniskt betonade lockets egenart och korresponderade med de medeltida bänkskärmar som placerats där för att samlat exponera kyrkans äldre konstskatter. Den samtida värmekammaren kopplas till 1900-talets krav på förbättrad komfort i kyrkorummet. Det i vår tid återställda sidoaltaret visar på Marias förstärkta roll, ett exempel på senare tiders svenskkyrklig tradition liksom den konstnärligt gestaltade ljusbäraren och den centrala plats i den gudstjänstfirande gemenskapen som den i slutet av 1900-talet anskaffade dopfunten har fått.

Kyrkobyggnaden

Endre kyrka är en av Gotlands många exponenter på kyrkor präglade av olika medeltida lager av konst och kultur till mitten av 1300-talet och med ytterligare lager fram till våra dagar. Den visar på en miljö som har förändrats, men i långsam takt och med insatser som i regel har haft höga konstnärliga, sociala och kvalitativa ambitioner. Gotländska kyrkor, som Endre, ger stöd för en

berättelse om synsätt och formvilja under medeltiden, men också om ekonomiska och sociala förhållanden samt inte minst om teologiska och liturgiska synsätt.

Kyrkan har värdefulla inslag från en tidigmedeltida föregående romansk kyrka vars torn finns bevarat i den nuvarande. Koret har en utformning som kan kopplas till andra romanska kyrkor på Gotland och i Visby från 1200-talets förra hälft och mitt. Dess målade fönster, som härrör från korets byggnadstid och alltså är bevarade på ursprunglig plats, håller en hög konstnärlig klass och hör till den äldsta gruppen av glasmålningar i Sverige. Långhusets smäckra mittpelare kontrasterar mot den västliga arkadens kraftiga pelare. Förändringarna av västpartiet hör till ett slag som i sitt småskaliga omdisponerande av murpartier har få motsvarigheter på Gotland men har också förmåga att väcka frågor till liv kring hur byggnaden förändrats. Tornets utformning saknar motstycke på Gotland. Det är det i förhållande till sin längd smalaste på Gotland och det lilla tornet skjuter upp ovanför taket som en murad takryttare, men också som en för Endre karakteristisk profil. Kyrkan präglas av det samlande grepp och höga arkitektoniska mål och förmåga under 1910-talets restaurering som utmärkte den samtida arkitekturen.

Att tänka på

Som välbevarad byggnad med medeltida murverk utgör Endre kyrka ett viktigt dokument som ger oss möjlighet att få kunskap och förståelse för det människor som byggt, brukat och vårdat kyrkan genom flera århundraden. Den avspeglar både lokala förhållanden, kontakter med idéströmningar över nationsgränser och bilden av människans möte med tillvarons yttersta.

Kyrkan utgör en central plats i bygden och har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. Den används ännu för sitt ursprungliga syfte som kyrka i den församling som har Endre socken som sin grund.

Den utgör en länk i ett omfattande nät av medeltidspräglade kyrkor på ett litet område. Kyrkan utgör både en kraftfull symbol för sin socken och intar en roll i att ge oss kunskap om människan under historisk tid.

Till Endre kyrkas mest utmärkande konstföremålet hör de medeltida glasmålningarna som är av hög kvalitet både i sitt konstnärliga och tekniska arbete. Det tidigmedeltida krucifixet ingår i en grupp av motsvarande som bevarats på Gotland i kyrkor som Hemse, Stenkumla och Väte. Altarskåpet är ett av de tidigaste i Sverige som är utformat med dörrar. Dopfuntslocket är det bäst bevarade och mest anslående i sitt slag i Sverige. Dessa saker är särskilt värdefulla, liksom arkitekturen i enskilda delar som den rika sydportalen med krönande vimperg samt långhusets inre proportionering.

Restaureringen från 1915–16 har givit kyrkorummet en enhetlig och samlande stämning. Dopkapellet och den intill stående orgeln i en renässansinspirerad dräkt, anslutande till predikstolens karaktär, utgör båda exponenter på viktiga företeelser i det tidiga 1900-talets kyrkoliv med musikens berikande och barndopens återbördande till kyrkorummet och statushöjande.

Endre kyrkas olika byggnadsperioder är avläsbara genom sitt synliga murverk med murskarvar och förändringar i murningen på ett pedagogiskt sätt gör det möjligt att läsa av byggnadens

förändringar. Inredningen från olika tider har form och dekor som visar på lätt avläsbara stilhistoriska skillnader som bildar årsringar i kyrkans förändring genom tiderna.

Kyrkans inventarier

De nämnda inventarierna utgör bara en liten del av de inventarier hör till Endre kyrka. Att de som värderas högst är de äldsta och unika är naturligt. Inventarier kan ses som artefakter det vill säga som mer eller mindre vackra konstföremål, som genom sin förekomst vittnar om olika tekniker, material och konsthistoria. Ur svenska kyrkans perspektiv är inventarierna främst bruksföremål där värdet ligger i att de brukats under en lång tid, eller att de avlöst varandra. Föremålen speglar också de teologiska växlingar som gjorts. På vindar och i uthus hittar man ofta inventarier som ansetts överflödiga eller omoderna och verktyg för att underhålla kyrkan med. Det finns ett flertal inventarier som inte på något vis är kyrkliga men finns i kyrkan för att påminna oss om kyrkans centrala roll i socknen och samhället och att kyrkan har varit en del av staten. Till detta hör lagtexter, måttsatser för att mäta säd, skolbänkar och bestraffningsdon mm. Det fanns en tid när äldre föremål inte värderades särskilt högt, de ställdes undan, återanvändes till något annat, brändes och en del såldes. Det är inte av en slump som museerna påbörjade sina insamlingar.

Följande inventarier pekas ut som särskilt värdefulla. Triumfkrucifixet från 1100-talet, som hör till en grupp av likartade krucifix, där det från Hemse är mest känt. Dopfunten från 1100-talet samt dess relativt berömda lock, format som en kyrkobyggnad. Därtill kan nämnas kyrkans mässhake från 1700-talet samt den kalk som finns från 1400-talet med tillhörande paten och en ljuskrona som hört till Magdalena Rudenschöld.

Kyrkogården

Endre socken har en ovanligt sammanhållen kyrkomiljö med kyrka, kyrkogård, prästgård och skola. Skolan är fortfarande aktiv.

Kyrkogården har utvidgats vid ett par tillfällen senast i början av 1900-talet. Den tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Kyrkogårdens storlek berättar om en tidig expansion och ökad befolkningens mängd under 1800-talet och början av 1900-talet, vilken senare har stagnerat.

Kyrkogården har medeltida mursträckningar i norr och öster. Mursträckningen har bevarat en ålderdomlig karaktär med stora block i nedersta skiftet och en vindlande sträckning i öster.

Den medeltida stigluckan i nordväst är välbevarad med sittnischer och ovanliga förvaringsutrymmen. Den förstärker kyrkogårdens ålderdomliga karaktär.

Gångarnas utsträckning är intakta är intakta, åtminstone sedan 1940-talet, vilket är värdefullt att bevara. Dock kan en beläggning med råskuren kalksten framför grus som traditionellt har använts, diskuteras. Ett hårdpackat grus försämrar inte framkomligheten.

Kyrkogårdens naturligt lite ojämna gräsyta, och en skiftning mellan öppenhet i väster och norr och lummighet i öster ger den en speciell karaktär.

De kvarvarande träden på kyrkogården, framför allt i sydost vid minneslunden bidrar till att skapa en lugn och avskild plats vilken är värdefullt. De bidrar också tillsammans med häcken i söder och de högre murarna i norr och öster till att rumskänslan bevaras.

Kyrkogården ligger vackert på en höjd i landskapet med vidsträckta utblickar mot väster över de öppna markerna.

24 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. I den uppföljande inventeringen 2016 angavs 37 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De har ett högt natur- och kulturvärde. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Kyrkogårdsmuren i väster är bevuxen med taklök vilket är värdefullt att bevara. Den kan av tradition ha vuxit länge på kyrkogården och använts till gravsmyckning.

Vid Endre kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Endre kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
s. 1100-tal	En absidkyrka (till vilken man fann grundmurarna vid restaureringen 1915-16) byggdes. Av denna kyrka återstår endast tornets nedre del, några reliefer och den igenmurade S portalen (SvK anger att absidkyrkan är från mitten av 1100-talet, och att tornet uppfördes omkr. 1150.)	GK SvK
	Dopfont i ”Hegvalds” stil (SvK anger omkr. 1150).	GK, SvK
	Processionskrucifix i Bungemästarens skola (Gotlands fornsal <i>Inv. nr. B.899</i>).	SvK
1100-tal	Piscina.	SvK
1200	Årtal enl. Strelow.	SvK
o. 1200	Triumfkrucifix (SvK anger 1200-tal).	GK, SvK
t. 1200-tal	Kyrkan byggdes om, N portalen stammar från denna ombyggnad.	GK
o. 1250	Det nuvarande koret och sakristian uppfördes.	GK, SvK
	Glasmålningarna (SvK anger efter 1200-tales mitt).	GK, SvK
	Dopfuntslock.	GK, SvK
s. 1200-tal	Kollekttavla.	SvK
1200-tal	Ringsvarvade bänkar och ringsvarvad stol finns delvis i Gotlands fornsal (<i>inv. nr. B889-B897</i>) och delvis i kyrkan.	SvK
o. 1300	Långhuset med bönekammare (SvK anger 1290-talet och troligen 1297, det senare är ett år som figurerar i Bilefelds inventarium).	GK, SvK
1333	Gravhäll på kyrkogården (skriften svårtydd).	SvK
o. 1350	Höjdes tornet till nuvarande höjd. Trappan upp till tornhuvu förlades i bönekammarens SV hörn varför portalen utanför murades igen.	GK, SvK
s. 1300-tal	En utvidgning motsvarande bönekammarens görs N om tornet. Tornmurarna genombröts åt så att de tre rummen i tornets bottenvåning öppnas mot varandra och mot långhuset. Tornet vilar därmed huvudsakligen på valvbågarna.	GK, SvK
	Altarskåp med kalvariegrupp (SvK anger omkr. 1365).	GK, SvK
	Primklocka (nu i Gotlands fornsal).	SvK
1300-tal	Gravhäll på kyrkogården över prästen Laurentius.	SvK
t. 1400-tal	Stödpelare murades i tornbågen.	GK, SvK
o. 1450	Muralmålningar av ”Passionsmästaren” i kor och långhus (SvK anger 1400-tal).	GK, SvK
1463	Gravhäll på kyrkogården över Margareta Endregårds.	SvK
1469	Gravhäll på kyrkogården över prästen Laurentius Butta.	SvK
1400-tal	Gravhäll över Margareta Raine.	SvK
o. 1500	Altarbrun, troligen från 1475-1525.	SvK
1655	Anskaffades ett bäcken till funten.	SvK
1668	Predikstol.	SvK, GK
1669	Årtal inhugget på dopfontens brätte.	SvK
t. 1700-tal	Ljuskrone av mässing.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
t. 1700(?)	Igensattes bågarna mot tornet med plankor målade med storbladig akantus.	SvK
1741	Nummertavla, trol. tillverkad av Johan Hernell.	SvK
1744	Bänkinredningen och altarskranket, målades av Erik Lodström, de förra signerades också.	GK, SvK
1749	Triumfkrucifixet reparerades, troligen målades det också.	SvK
1759	Inskr. på timglaset (SvK anger 1700-tals slut).	GF, SvK
1774	Ambo.	GF
1804	Kyrkklockan göts av Gerhard Horner.	SvK
o. 1860	Restaurering av kyrkobyggnaden.	Brunius 1865
1861	Årtal målat på altarets baksida (inskr.)	SvK
1888	Spåntak (furu) lagt på långhus.	GF:D
1889	Nummertavla.	SvK
1891	Tornpanelen på taket utbytt mot spån av ek.	GF:D
1892	Årtal skrivet på altarskåpets baksida (inskr.).	Inskr.
1902	Kamin i långhusets nordöstra hörn, på det sedan tidigare (äldre foto) rivna norra sidoaltarets plats.	GF
t. 1900-tal	Taket bytt. Glasmålningarna kompletterades (äldre foto).	GF
1913	Altarbrunet konserverades av Pietas.	GF
1915-16	En invändig restaurering gjordes då muralmålningarna togs fram av konservator C. W. Pettersson. Altarskåpet restaurerades av C. W. Pettersson, ett par figurer bytte plats. Fem ljuskronor skänktes till kyrkan. Dopfunten flyttades från triumfbågen till det nyinrättade dopkapellet vilket inrättades i långhusets SV hörn. Träväggarna mot tornrummen togs bort, en del av dem återanvändes på N tornmurens ursprungliga plats. Nytt golv lades in i hela kyrkan. Ett pannrum inrättades vid sakristian. Centralvärme drogs in. Den romanska kyrkans grund undersöktes. Nya kolonnetter i långhusportalen. Ett nytt fönster togs upp i sakristans N murverk. Predikstolen målades. Orgeln (byggdes 1916 av O. Hammarberg) inrättades i en av tornbågarna som f.ö. förstärktes och försågs med spetsbågar. Ett tegelvalv slogs i NV tillbyggnaden.	SvK, GK SvK GK, SvK
1957	Kyrkan rengjordes invändigt – väggar, valv och inventarier (bänkar, predikstol, altarskrank, orgel, altarskåp, och glasmålningarna) rengjordes av E. Olsson. Restaurerades triumfkrucifixet.	GF GK
1958	Åskledare.	GF
1964	Belysning på kyrkogården.	GF
1965	Konserverades altarskåpet av E. Olsson.	GF
1966	Ny skorsten på sakristian.	GF
1974	Altarskåpet och krucifixet konserverades av konservator Marianne Korsman-Ullman.	GF
1976	Orgeln byggdes om av Andreas Thulesius, Klintehamn.	ISO

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1985	En omfattande restaurering efter förslag av ing. Lars-Göran Löfström, Riksantikvarieämbetet, genomfördes med AMS' arbetsplats i Visby som entreprenör då bl.a. taken lades om. Tornet var tidigare klätt med ekspån och långhuset med furuspån, på koret låg tegel. Samtliga beläggningar ersattes med furuspån. Korets gamla skorsten revs. Kyrktuppen, som blåste ned 30 år tidigare återmonterades. Upphängningen av klockan sågs över. Fasaderna foglagades med KC-bruk. Järngallren utanför korfönstren ersattes med pansarglas. Lammet(?) i fasaden fick en kapp av bly.	GF
1986	Den lilla nummertavlan konserverades av konservator C H Eliason, Gotlands fornsal.	GF
1991-92	Restaurering av de medeltida glasmålningarna i Ö korfönstret.	GF
1995	Inre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, med Byggnadshyttan på Gotland som entreprenör: skorstenen på sakristians tak revs och spåntaket reparerades. Portalerna tätades mot drag med lammull. Ytterglas monterades i korfönstret. Avvisarplåtar på långhuset monterades. Väggarna och valven rengjordes, putslagades och kalkades, målningarna konserverades. Stenomfattningarna rengjordes. S pelaren mot tornrummet putsades om. Sakristians ytputs togs ned, underliggande gammal puts lagades och avfärgades. Konservator C. H. Eliason konserverade triumfkrucifixet, altarskåpet, altarskranket, predikstolen, väggsåpet, bänkinredningen, nummertavlan, dopfuntslocket, orgelfasaden och plankväggen i tornet (kanske även timglaset). Ett litet väggsåp i långhusets SÖ hörn rekonstruerades, även Maria-altaret rekonstruerades och bänkarna ändrades med anledning av detta. Ljudanläggning installerades. Golven lades om helt eller delvis. Betonggolv göts i källaren. Uppvärmningssystemet byttes ut. Belysning byttes i kor, långhus och dopkapell. Ett nytt textilskåp. Ett stort antal stenhuggaremärken påträffades, de flesta i koret. Runor funna i sakristian och i koret, skeppsristning i ringkammaren. Medeltida glasfragment 4 st. och sentida glas 1800-tal(?) hittades i korets golv intill N muren.	GF
	Uppställning av gravhällar under tak på kyrkogården.	ATA
	Upptäcktes en runinskrift ovanför nischen i sakristians N vägg.	ATA
1998	Stenkultur AB konserverade ett antal gravvårdar samt fönsteromfattning. Samtliga står uppställda under tak.	GF
	Beslut av länsstyrelsen om byte av gångmaterial på kyrkogården från grus till kalkstensflis.	ATA
	Dopfuntslocket utlånat till Statens Historiska Museum.	ATA
1999	Rengöring av triumfkrucifixet av Riksantikvarieämbetet.	ATA
2000	Ytterligare en gravhäll konserverades av Stenkultur AB.	GF
	Minneslunden invigdes.	GF
2005	Konservering av gravvårdar av Stenkultur i Stockholm AB	ATA

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2009	Restaurering av glasmåleri. Entreprenör byggnadshyttan på Gotland.	GF
2009	Restaurering av stegtak. Endre församling.	GF
2011	Restaurering av kista. Endre församling.	GF
2020	In- och utvändig restaurering. Entreprenör xxxxxx	GF
ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).	
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. Gotlands Museum)	
GF:D	Invändig restaurering 1995, dokumentation, Anna Malmsten.	
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.	
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.	
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.	
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.	
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.	
Inskr.	inskrift i kyrkan	
o.	omkring	
s.	sent	
SHM	Statens Historiska Museum	
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd I:4, 1931.	
t.	tidigt	

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade forn lämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Invändig restaurering 1995, dokumentation, Anna Malmsten.
 Inventering av inventarierna i Endre kyrka 1997-1998, utförd av Birgitta Lerberg m.fl
 Inventering av Endre kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Uppdatering av inventering av gravvårdar på Endre kyrkogård, **utförd 20xx** av Jörgen Renström, Gotlands Museum.
 Vård- och underhållsplan Endre kyrka 2009. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Andersen 2017
 Brunius, 1865
 Gotlands runinskrifter 3
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringnings seder, 1985.
 Roosvall, Jonny, *Den gotländske ciceronen*, Stockholm 1950.
 Sveriges Kyrkor 33, Go I:4, 1931
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Åkeson, P. 2010. Rapport angående schaktningsövervakning i kyrkogården och i anslutning till Endre Kyrka, augusti 1985. Rapport inom Gotlands Museums Rapportprojekt.

Kartor

Skattdöpningskarta 1752. Lantmäteristyrelsen, H20-2:2.
 Laga skiftes karta 1891. Lantmäteristyrelsen, H20-2:1.